

Валентина Титаренко (Житомир, Україна)

УДК УДК 811.161.2'0+811.161.2'28

**НАЗВИ ОДЯГУ НІМЕЦЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ В
ПІВНІЧНОУКРАЇНСЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ XVI – XVII СТ.**

(на матеріалі текстів ділового стилю)

У статті досліджено вплив німецької мови на формування тематичної групи лексики одягу в XVI – XVII ст. Виявлені слова розподілено за лексико-семантичними групами, простежено їх еволюцію в північноукраїнському наріччі.

Ключові слова: пам'ятка, запозичення, етимологічне джерело, північноукраїнське наріччя, германізм.

Вплив німецької мови на староукраїнську студіювали ще в кінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. Найпершими дослідниками були І. Шаровольський та його опонент Д. Шелудько [12; 13]. Продовжувачами стали В. Мартинов, А. Опельбаум, Я. Рибалка, О. Горбач, В. Акуленко, Б. Кобилянський, О. Пророченко, А. Рейцак [1 – 10].

Мета статті – проаналізувати лексеми запозиченні з німецької мови, на позначення одягу. Зазначимо, що запозичення виділяємо за *етимологічним* (з якої мови походить слово) джерелом, при цьому зазначаємо можливий (стп., стч. тощо), але не єдиний шлях проникнення до української мови. Оскільки вважаємо, що одна й та ж лексема могла потрапляти в староукраїнський період різними шляхами: безпосередньо з німецької мови (торговельні зв'язки та німецькі (німецькомовні) поселення (анклави) на українських землях) та через посередництво польської.

У складі тематичної групи лексики одягу, запозиченої з німецької мови, за функціональним призначенням реалій виділили такі лексико-семантичні

групи: власне назви одягу, назви прикрас, які використовуються при пошитті одягу та назви тканини, хутра й шкіри.

В аналізованих текстах **на позначення різновидів одягу** виявлено небагато лексем німецького походження. Із кількома значеннями вживалася в північноукраїнських пам'ятках лексема *барва* (стп. *barwa*, стч. *barva*, свн. *varwe*, двн. *farawa* [ЕСУМ I, 140]). Крім основного значення 'колір, барва': *от гладкихъ оксамитув чорныхъ, // чирвоных, бурнатъных и иных барвъ...* (Луцьк 1569, ТУ, 142), у житомирських текстах засвідчено номен зі значенням 'форменний одяг, уніформа': *сукна на ба(р)ву пахо(л)ком, каразеи, поставовъ чоты(р)дєся(т), куплен* (Житомир 1584, АКЖМУ, 119). Один раз засвідчено в луцькій книзі назву *барва* зі значенням 'характер, манера', яка, можливо, у виразі *под ба(р)ву пъянства* означала 'у стані алкогольного сп'яніння': *под ба(р)ву пъянства з оружьемъ рознымъ выбегши на мѣсто, люди тутошних мѣстских побили, поранили...* (Луцьк 1586, ТУ, 209). Етимологічні словники польської та української мов [ЕСУМ I, 140; ESB, 22; BES I, 360] зазначають, що лексема запозичена з германських мов зі значенням 'колір, барва'. Напевно, багатозначність лексеми – 'колір, барва', 'вид одягу', 'характер, манера' – розвинулася в старопольській мові, оскільки ці та інші значення аналізованої лексеми подає Словник Польщизни XVI ст., крім того, номен функціонував у старопольській мові вже в XV ст. [пор.: SP II, 16-18], а в староукраїнській – із другої половини XVI ст. У цей період назви одягу поповнило запозичення *коць* (Житомир 1605, ДМВН, 36) (п. *kos*, свн. *kotze*, нвн. *Kótze*, двн. *kozzo*, *kozza* [ЕСУМ III, 63]) 'ковдра', лексема вживається в поліських говірках: *коц* 'домотканий, переважно кольоровий килимок, яким застилають ліжку, лаву і т. ін.' [Лисенко, 105]; в одній середньополіській говірці засвідчено словотвірний варіант *коця* 'ковдра' [Гримашевич, 77]; імовірно, ознака способу виготовлення лягла в основу перенесення назви на іншу реалію в деяких східнополіських говірках: *коц*, *коца* 'плетінка з соломи або конопель для утеплення вікон чи дверей' [3, 189-190]. Виявлено в житомирському акті номен *рантухъ* (Житомир 1590,

АЖГУ, 61) (п. *rañtuch*, нім. *Randtuch* [Br, 454]) ‘хустка, довга до землі’, первинне значення лексеми нині збережено в західнополіських говірках ‘намітка’ [Пономар, 178]), а в східнополіських відбулася зміна семантики, оскільки лексема почала номінувати інші реалії: ‘жіноча спідниця з матерії, у якій чергуються сукняні і лляні нитки’, ‘біле тонке полотно’ [Гримашевич, 136]. Л. Пономар припускає, що розвиток значення відбувався в напрямі: ‘тканина’ → ‘головний убір’ → ‘поясний одяг’ [Пономар, 25].

Значно більше виявлено германізмів **на позначення прикрас та оздоблення одягу**. Одиначно зафіксована в житомирських книгах лексема *лиштва*: *тува(л)ня ру(б)ковая з ли(ш)твами* (Житомир 1605, ДМВН, 36) (п. *lisztwa*, свн. *līste* [ЕСУМ III, 253-254]) ‘лиштва, облямівка’ в подальшому набула нових значень, зокрема в середньополіських говірках характеризується значною семантичною амплітудою. Більшість із зафіксованих значень зберігають семи ‘смужка на одязі’, ‘низ одягу’, а в деяких відбулося перенесення за подібністю: ‘обшивка одягу, нижня його частина’, ‘підкладений низ спідниці’, ‘манжет на рукавах сорочки’, ‘смужка вишивки на сорочці’, ‘ешита у фартух вишита смужка іншої матерії’, ‘вишитий поділ’, ‘смужка матерії, пришита на одязі для прикраси’, ‘кольорова смужка з матерії, виткана для подолу жіночої сорочки’, ‘закладка в подолі спідниці, плаття, підшита всередину смужкою іншої матерії, щоб не висотувалися нитки’, ‘смужка клейкої речовини, якою намащують кінець полотна, щоб не висотувалися нитки’, ‘вишита стрічка, ушита в одяг чи наволочку’, ‘тканина, підшита з вивороту, підкладка’, ‘велика брижа на одязі, волан’, ‘мереживо, яким прикрашають жіночі спідниці’, ‘вишитий комір’, ‘комір у сорочці’, ‘вишивка гладдю’, ‘дрібний візерунок на покривалі’, ‘дрібний візерунок на рушнику, який вішають на ікони’ [Гримашевич, 87]).

Лексема *шнуръ* у пам’ятках засвідчена лише на позначення оздоблення одягу: *...взєли и пограбили... єрмякъ сукна люнского синєго из шнурами єдвабу чирвоного*” (Житомир 1586, СР, 75); (Луцьк 1565, ТУ, 112; Житомир 1590, АЖГУ, 53) (п. *sznur*, свн. *snior* [ESB, 605]) ‘шнурок’, у поліських говірках

засвідчені похідні утворення *шнурок* ‘торочки: зав’язка, пришита до пояса спідниці’ [Пономар, 181]), ‘мотузка, якою зашнуровують взуття’, *шнурівка* ‘жіноча безрукавка, яку зашнуровують на грудях’, *шнурівки* ‘мотузки, якими зашнуровують взуття’, *шнурка* ‘бюстгалтер’, *шнуровиця* ‘безрукавка, яку зашнуровують на грудях’ [Гримашевич, 180]. У текстах один раз ужито номен *шпи(л)ка* (Володимир 1568, ТУ, 127) (п. *szpilka*, свн. *spille* [ESB, 606]) ‘шпилька’, лексема в поліських говірках зазнала переінтеграції семантики: ‘особливий рід приколки, що застібається’, ‘колючка на їжакові’, ‘колодка: тверда паличка пір’їни’ [СЗПГ II, 275].

Значна кількість лексем, запозичених із німецької мови, у подальшому перейшла до пасивного фонду українського лексикону: *гафтка* (Луцьк 1561, ТУ, 96) (стп. *haftka*, свн. *haft* [ESB, 190-191]) ‘гаплик’; *занкликъ* (Житомир 1590, АЖГУ, 61) (стп. *zankiel*, свн. *senckel* [Br, 645]) ‘застібка, пряжка’; *кнафликъ*, *кнафикъ* (Житомир 1584, АКЖМУ, 120) (стп. *knaflik*, стч. *kneflík*, свн. *knäufelink* [BES I, 728]) ‘гудзик’; *кныбликъ* (Володимир 1578, ТУ, 169) (п. *kneblik* від *knebel*, нім. *knebel* [BES I, 728-729]) ‘різновид гудзиків’; *лю(н)дишовы(у) ε(р)мякъ* (Житомир 1650, ДМВН, 205) утворено від п. *lundysz*, нім. *lündisch* від назви міста *Lunda*, *Londyn* із нім. [Br, 303]; *лю(н)ски(у): су(к)ню лю(н)скую* (Житомир 1590, АЖГУ, 50) (п. *luński* [Br, 303]) ‘лондонський’ від назви міста *Lunda*, *Londyn* із нім. [Br, 303]; *фанть* (Володимир 1588, ТУ, 215) (п. *fant*, свн. *pfant* [BES I, 359]) ‘коштовності, прикраси’; *цепликъ* (Луцьк 1573, ТУ, 155) (п. *ceprik*, нім. *Zöpfel* [Br, 58; Б, 349]) ‘гачок’; *шлякъ* (Володимир 1587, ТУ, 211) (п. *szlag*, нім. *Schlag* [Br, 550]) ‘облямівка’.

Лексема *брама* зі значенням ‘облямівка’: ...*было: саянов оксамитных чотыри: оден чорного оксамиту рытого з трема брамами злотоглавовыми* (Володимир 1573, Сл.УМ, 49), запозичена з німецької мови, можливо, через польське посередництво (стп. *brama*, нім. *brame*, *bräme* [BES I, 72]), утворила в староукраїнській мові омонімічну форму до запозиченого з

чеської мови слова *брама* ‘великі ворота у фортецях, міських укріпленнях, баштах’.

У ділових документах запозичення з німецької мови представлені також **на позначення тканин, шкіри та хутра**. За твердженням більшості етимологів лексема *баве(л)на* (Луцьк 1569, ТУ, 141) ‘бавовна’ походить із німецької мови (п. *bawelna*, нім. *Baumwolle* [ESB, 23; ЕСУМ I, 107; BS, 24], проте таке походження слова заперечує А. Баньковський, зазначаючи, що лексема швидше в німецькій мові є запозиченням із чеської (ч. *bavlina*) і сягає лат. *malvella* [BES I, 36]. Номен ліг в основу сучасного північноукраїнського слова *бавовнянка* ‘напіввовняна хустка’, ‘проста бавовняна хустина’ [Гримашевич, 15]). Лексема *є(д)вабъ* (Житомир 1586, СР, 75; Володимир 1608, ТУ, 244) (стч. *hedváb*, стп. *jedwab*, двн. *gotawebbi* (*godowebbi*) ‘божа тканина’ [ЕСУМ II, 179]) ‘шовк’ без структурних та семантичних змін функціонує в середньополіських говірках [Гримашевич, 48]). Номен *футро* в північноукраїнських текстах ділового стилю виявлений один раз (Володимир 1568, ТУ, 127) (п. *futro*, нім. *Futter* [ESB, 152]) ‘хутро’. Лексема у фонетичному оформленні *футро* засвідчена лише в одній середньополіській говірці зі зміненою семантикою: ‘довгий верхній одяг із хутра, шуба’ [Гримашевич, 163]; водночас загальноновживаним в українській мові став фонетичний варіант *хутро*, який, крім назви матеріалу для пошиву одягу, використовується в північноукраїнському наріччі на позначення одягу: ‘довгий верхній одяг із хутра, шуба’, ‘жіноча шуба’, ‘зимове довге пальто з купованого матеріалу’, ‘кожух, покритий тканиною’ [Гримашевич, 168]; ‘верхній жіночий зимовий одяг із фабричного сукна, із хутряним одягом’ [Пономар, 180].

У словотвірних варіантах у луцьких книгах виявлено лексему *ба(р)хань* (Луцьк 1564, ТУ, 106) та *бархатъ* (Луцьк 1600, АрхЮЗР, ч. I, т. 6, 288) Форма *бархатъ* засвідчена в староукраїнській мові з другої половини XV ст. [ССУМ I, 87]. Цілком можливо, що обидві форми, позначаючи одну реалію, сягають різних джерел (*бархань* – арабського та *бархатъ* – німецького) або

ішли з одного джерела (арабського: ар. *barrakan* [ЕСУМ I, 146]) різними шляхами (*бархань* безпосередньо з арабської або через польське посередництво (п. *barchan*, арабсько-перська назва [BES I, 32]) та *бархатъ* за участі нім. *Várchent* [ЕСУМ I, 146]) ‘оксамит’. У поліських говірках засвідчені похідні утворення: *бархатка* ‘стрічка з оксамиту’ [Гримашевич, 16]; *барханка* ‘спідниця з фланелевої тканини’ [Пономар, 170]. Відзначимо, що в похідних назвах відмінним є матеріал, із якого виготовляються обидва вироби.

В аналізованих текстах XVI – XVII ст. виявлено інші лексеми германського походження, переважна більшість яких згодом пасивізувалася: *замша* (Луцьк 1569, ТУ, 141) (стп. *zamsza*, свн. *saemisch leder* [ЕСУМ II, 233]) ‘замша’; *бламъ* (Луцьк 1569, ТУ, 140) (стп. *blam*, свн. *Flamme* [Br, 30]) ‘шматок хутра певного розміру’; *кзрубринъ* (Луцьк 1596, Сл.УМ 7, 143) (стп. *grubrin*, свн. *grobgrün* [Сл.УМ 7, 143]) ‘груба шовкова тканина’; *по(л)тришъ* (замість *ко(л)тришъ*) (Луцьк 1569, ТУ, 141) (п. *koltrysz*, свн., снн. *kolt(e)risch* прикм. від *kolter* [BES I, 763]) ‘грубе просте дешеве сукно’; *смушокъ* (Житомир 1611, АКЖГУ, 34) (п. *smuszek*, нім. *Schmasche* [Br, 504]) ‘шкіра ягняти’; *фа(и)лю(н)дишъ*, *фале(н)дышъ*, *фалюндышъ* (Житомир 1584, АКЖМУ, 120; Володимир 1610, ТУ, 247) (стп. *falendysz*, нім. *fein lündisch* [SP VII, 5]) ‘гатунок тонкого англійського або голландського сукна’; *цвелехъ* (Луцьк 1569, 141) (стп. *swelich*, свн. *zwilich* [BES II, 205]) ‘полотно, гатунок тонкої льняної тканини’; *шифътухъ*, *шифтуфъ* (Володимир 1587, ТУ, 211; Житомир 1590, АЖГУ, 50) (п. *szuchtuch/szuptuch*, нім. *Schiffstuch* [Br, 560]) ‘вид сукна’; *шлямъ* (Житомир 1609, ДМВН, 125) (п. *szlam*, нім. *Schlamm* [Br, 550]) ‘хутро’.

Номен *шифътухъ*, *шифтуфъ* виявлений у володимирських та житомирських книгах у фонетичному варіанті з першим *ф*, а в польському відповіднику етимологічний словник засвідчує *ch* або *p*, тому можна припустити, що в досліджуваних текстах лексема з’явилася безпосередньо з німецької мови, а не через польське посередництво.

Із проаналізованого матеріалу можна констатувати, що в XVI – XVII ст. германізми значно розширили тематичну групу одягу в староукраїнській мові. Лексеми *барва*, *коць*, *рантухъ* слугували назвою різновидів одягу, значно більше слів номінували тканини, хутро й шкіру та прикраси до одягу. У студійованих текстах виявлені германізми вступали в синонімічні зв'язки (*лиштва*, *шлакъ*, *брама* ‘облямівка’; *кнафикъ* ‘гудзик’ та *кныбликъ* ‘різновид гудзиків’), утворювали омонімічні форми (*брама*¹ ‘облямівка’ та *брама*² ‘великі ворота у фортецях, міських укріпленнях, баштах’) Можемо припустити, що аналізовані лексеми потрапили до української мови разом з реаліями, які вони позначали, безпосередньо з німецької мови чи через посередництво польської. Досить активним був процес архаїзації лексики німецького походження. Водночас деяка частина тогочасних запозичень активно увійшла в лексикон української мови, зокрема північноукраїнського наріччя (*бавовна*, *бархан*, *едваб*, *коць*, *лиштва*, *рантух*, *футро*, *шнур*, *шпилька*). Характерною особливістю окремих германізмів на діалектному рівні є їхня семантична трансформація (розширення, звуження, зміна семантики), широка амплітуда лексико-семантичних варіантів (значно більше, ніж у літературній мові), що може свідчити про давність, закоріненість та активне використання цих запозичень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акуленко В. В. Німецький вплив на розвиток української мови: проблеми методології / В. В. Акуленко // Мовознавство. – 1997. – № 1. – С. 12–18.
2. Горбач О. Німецькі позичені слова в українській мові : Мат. міжнародної конференції / О. Горбач // Наука і культура між слов'янським і німецьким світом. – К., 1995. – С. 1–23.
3. Дорошенко Л. І. Лексика східнополіських говірок у загальноукраїнській та східнослов'янській перспективах / Говірки чорнобильської зони: Системний опис / П. Ю. Гриценко, Г. В. Воронич, Л. І. Дорошенко та ін. – К.: Довіра, 1999. – С. 177–259.

4. Кобилянський Б. В. До вивчення германізмів і полонізмів в українській мові / Б. В. Кобилянський // Мовознавство. – 1976. – № 6. – С. 68–73.

5. Мартынов В. В. К вопросу о древнейших славяно-германских языковых отношениях / В. В. Мартынов. // Научный ежегодник Одесского государственного университета. – 1956 – 1957. – С. 82–84.

6. Мартынов В. В. Славяно-германское лексическое взаимодействие древнейшей поры / В. В. Мартынов. – Минск : АН БССР, 1963. – 250 с.

7. Опельбаум Є. В. Німецькі лексичні елементи в українській мові / Є. В. Опельбаум // Мовознавство. – 1969. – № 3. – С. 3–15.

8. Пророченко О. П. Німецькі лексичні запозичення в лексико-семантичній системі української мови / О. П. Пророченко // Питання романо-германської філології та методики викладання іноземних мов. Республіканський науково-методичний збірник. – К. : Вид-во “Радянська школа”. – Вип. 2. – 1975. – С. 81–84.

9. Рейцак А. К. Германизмы в лексике памятников русской деловой письменности XV – XVII вв. / Автореф. дис. на соискание науч. степени канд. фил. наук. – Л., 1963. – 27 с.

10. Рейцак А. К. Некоторые наблюдения над заимствованиями из германских языков в русской лексике XV – XVII вв. Типология и взаимодействие славянских и германских языков / А. К. Рейцак. – Минск, 1969. – 216 с.

11. Рибалка Я. Німецькі лексичні запозичення у військовій лексиці українського козацтва : Збірник наукових праць / Я. Рибалка // Ономастика і апеллятиви: / Ред. В. О. Горпинич. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 55–61.

12. Шаровольський І. Німецькі позичені слова в українській мові. Ч.1-2 // Записки Київського інституту народної освіти. 1926 – 1927. – С. 75–82.

13. Шелудько Д. Німецькі елементи в українській мові / Д. Шулуцько // Укр. академія наук. Збірник для дослідження української мови. – К., 1931. – С. 1–60.

ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

АЖГУ – Акти Житомирського гродського уряду: 1590 рік, 1635 рік / Підгот. до вид. В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2004. – 256 с.

АКЖГУ – Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / Підгот. до вид.: А. М. Матвієнко, В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2002. – 392 с.

АКЖМУ – Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582-1588 pp.) / Підгот. до вид. М. К. Бойчук. – К.: Наукова думка, 1965. – 192 с.

АрхЮЗР – Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов. – К., 1859 – 1914.

Гримашевич – Гримашевич Г. Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок / Галина Гримашевич. – Житомир, 2002. – 184 с.

ДМВН – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.: Зб. док. / Підгот. до вид. В. В. Німчук, В. Русанівський та ін. – К. : Наукова думка, 1981. – 316 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: / За ред. О. С. Мельничука : В 7-ми т. – К., 1982 – 2006. – Т. 1–5.

Пономар – Пономар Л. Г. Назви одягу Західного Полісся / Л. Г. Пономар. – К.: 1997. – 182 с.

СЗПГ – Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: у 2-х тт. / Григорій Аркушин. – Луцьк : Редакційно-видавничий відділ “Вежа” Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2000.

Сл.УМ – Словник української мови XVI – I половини XVII ст. – Вип. 1–15. – Львів, 1994–2011.

СР – Селянський рух на Україні 1569-1647 pp. Збірник документів і матеріалів / Упорядники Г. В. Боряк та ін. – К. : Наукова думка, 1993. – 357 с.

ССУМ – Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: У двох т. – К. : Наукова думка, 1977–1978.

ТУ – Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / АН УРСР. Археограф. комісія та ін.; упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. – К. : Наукова думка, 1990. – 408 с.

BES – Bańkowski A. Etymologiczny słownik języka polskiego. – Warszawa, 2000. – Т.1–2.

Br – Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków, 1957. – 806 s.

BS – Basaj M., Siatkowski J. Bogemizmy w języku polskim. Słownik. – Warszawa, 2006. – 502 s.

ESB – Boryś Wiesław. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2005. – 863 s..

SP – Słownik Polszczyzny XVI wieku. Red nacz. Mayenowa M. R. – Т. I–XXXII. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1966–2004.

SRP – Słownik rosyjsko-polski / Pod red. I.Dworeckiego. – Warszawa, 1949. – 686 s.

Умовні скорочення назв мов і діалектів

ар. – арабська	свн. – середньовісхньонімецька
двн. – давньовісхньонімецька	снн. – середньоніжньонімецька
лат. – латинська	стп. – старопольська
нвн. – нововісхньонімецька	стч. – старочеська
нім. – німецька	ч. – чеська
п. – польська	

Valentine Titarenko. The Titles of Clothes by German origin in the Northern monuments of XVI – XVII century

This article investigates the influence of German language on the formation of thematic groups vocabulary clothes in XVI - XVII century. The detected words distributed by the lexical-semantic groups, retrace their evolution in the northern dialect.

Keywords: monuments, loanword, etymological source, northern dialect, Germanism.

